

## РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Преслав Михайлов Димитров,

Катедра „Туризъм“, ЮЗУ „Неофит Рилски“ в качеството си на член на научно жури  
съгласно заповед на Ректора на ЮЗУ „Неофит Рилски“ №633/11.03.2014 г. и рецензент на  
дисертационен труд на

**Даниела Генчева Стоева-Иванова**

на тема:

**„Транснационални културно-туристически маршрути в Източните Балкани –  
потенциал за развитие и икономически ефект“**

за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ по професионално направление  
3.9 „Туризъм“, научна специалност „Икономика и управление (туризъм)“

### **I. Биографична информация за докторанта:**

Кандидатът за образователната и научна степен „доктор“ Даниела Генчева Стоева-Иванова е родена на 10.06.1972 г. Средното си образование получава в 91-ва Немска езикова гимназия, гр. София, а висшето си образование – в УНСС – гр. София, спец. „Международен туризъм“, ОКС „Магистър“ в периода 1990 – 1995 г. След завършване на висшето си образование докторант Даниела Стоева-Иванова работи като управител на туроператорската и туристическа агентска фирма „Тандем Травел“ ООД, като от 2005 г. е назначена на основен трудов договор в ЮЗУ „Неофит Рилски. От 01 юни 2010 г., същата е зачислена като докторант редовна форма на обучение в Катедра „Туризъм“ на Стопански факултет при ЮЗУ „Неофит Рилски“.

### **II. Обща оценка на представения дисертационен труд и извършената научно-изследователска дейност:**

За участието си в процедурата по предварително обсъждане Даниела Генчева Стоева-Иванова е представила: 1.) Разработен дисертационен труд в обем **184 стандартни страници** компютърно набран текст; 2.) **Автореферат** и 3.) **Четири доклади** в една национална и три международни научни конференции. В представените научните публикации фактически е **отразена значителна част** от дисертационния труд в различни степени на завършеност и с акцент върху отделни проблемни моменти и научни търсения.

Преди и по време на срока на докторантурата си кандидатът работи и като председател и член на управителния съвет на Асоциация „Автентична България“. В тази връзка в периода 2010 – 2012 г. Даниела Стоева-Иванова е и член на работна група към Дирекция „Предприятия и промишленост, сектор туризъм“ към Европейската комисия, като

участва в създаването и разработването на Европейска марка за качество в туризма „European Tourism Quality Label”.

Дисертационният труд, представен от Даниела Генчева Стоева-Иванова, е разработен по научното ръководство на проф. д-р Георги Леонидов Георгиев и е посветен на **актуална и значима за българската туристическа индустрия тема**. По отношение на **структурата и съдържанието** на дисертационния труд на кандидата, следва да се отбележи, че същият е структуриран във въведение, три глави, заключение, резюме на получените резултати и препоръки, използвана литература и приложения. Основният текст на дисертацията е в обем от 166 стр., а библиографската справка е респективно в обем 5 стр., като 20 от информационните източници са на български език, 58 – на английски и немски език, 52 – интернет източници, а 1 източник е класифициран в категорията „други“ и представлява по същество сбор от годишни финансови отчети и вътрешно-фирмени финансови разчети на фирма „Тандем Травел“ ООД. Обемът на приложенията, общо 5 на брой, е 9 страници и включва основно модел на използваните анкестни карти, картови и рекламно-информационни материали. Така представената структура на дисертационния труд показва **стремеж да се отговори на изискванията за композиционна цялостност и съразмерност** на отделните му части. Преобладаващият обем на литературните и информационни източници на латиница (основно на английски и немски език) в общия брой на библиографските източници, показва и желание да се проучи максимално голям брой от водещите международни публикации, имащи отношение към темата на дисертацията.

### **III. Оценка на съдържанието и разработеността на отделните части на дисертационния труд:**

#### ***По отношение на Въведението:***

Въведението на дисертационния труд започва с опит за кратко обяснение за въздействието на глобализацията върху разбирането на туристите за „автентичността“ и „другостта“ на посещаваните от тях туристически дестинации, както и за ролята на културните коридори и културните маршрути в рамките на Съвета на Европа и Европейския съюз за популяризиране на съвместното културно историческо наследство на страните от Стария континент. В тази връзка е изведена и актуалността на разработения дисертационен труд, като е посочена ценността на културните коридори и културните маршрути представляват изключително като ресурс за развитие на културно-историческия туризъм на територията на България, в чиито граници попада немалка част от общото наследство на Балканите. Посочено е че неговото правилно усвояване в контекста на туристическия

отрасъл може да доведе до серия от положителни ефекти за широк кръг заинтересовани страни.

По-нататък във въведението са представени изследователската теза, обекта и предмета и целта на изследването, както и изследователските цели и задачи. Като обект на изследване са посочени транснационалните културни коридори и маршрути в Източните Балкани с акцент върху културния коридор “Виа Диагоналис”, в чийто обхват попадат страните Словения, Хърватия, Босна и Херцеговина, Сърбия, Черна гора, България и Турция. За предмет на изследването са посочени културно-туристическите продукти (маршрути), разработвани на основата на транснационални културни коридори. Като фокус тук е поставен техният потенциал за развитие и генериране на икономически и социални ползи за туристическите предприятия и местните общности на засегнатите региони. За основна изследователска цел е посочено разработване на културно-туристически продукт на основата на транснационален културен коридор, като се установят генерираните от него положителни икономически и социални ефекти върху заинтересованите страни. От целта на изследването са изведени и четирите основни задачи на изследването, наречени от автора „комплекс от задачи”. Непосредствено след тяхното представяне е обобщена методологията на изследването, като са открити приложените общо-научни и частно-научни методи с по-голям акцент върху последните.

Като цяло може да се каже, че **предметът, обектът и целта на изследването, както и изследователските задачи, са правилно формулирани**. По отношение на представеното обобщение на използваната методология може да се посочи, че с било излишно упоменаването на програмния продукт, с който е направена статистическата обработка на информацията най-вече по отношение представянето и в табличен и графичен вид.

В края на въведението са представени **основните ограничения и проблеми на изследователската работа**, като са изведени пет ограничителни условия по отношение географски обхват на изследването и времевите ограничения при предлагането на туристическите продукти.

Направен е и опит за **обобщаване на информационните източници по вида на техния произход**, като това обобщение може спокойно да отпадне, тъй като целта му е да докаже единствено, че част от информационните източници са с надежден и авторитетен произход, т.е. че те са от европейски институции, в това число Съветът на Европа, ИКОМОС, ИКОМОС-България, което в случая е излишно.

*По отношение на Глава I – Обща характеристика на културните маршрути и оценка на значението им за развитието на съвременния културен туризъм в Европа:*

Главатa е структурирана в четири точки: 1.) Възникване и същност на понятията „културен коридор“ и „културен маршрут“; 2.) Исторически преглед на Програмата за културни маршрути на Европа; 3.) Културните маршрути като част от културния туризъм – значение и насоки за развитие; и 4.) Тенденции в културния туризъм на Европа.

**В първата точка** е направен опит за дефиниране на ключовите понятия „културен коридор“ и „културен маршрут“, както и на приложното им поле по отношение на практиката на културния, културно-историческия и маршрутно-познавателния туризъм основно през призмата на дефинициите и класификациите, предложени от ИКОМОС и Съвета на Европа .

**Във втора точка**, за нуждите на дисертационния труд посредством исторически преглед на Програмата за културни маршрути на Съвета на Европа са изведени основните изисквания към европейските културни маршрути, а именно, че всеки маршрут трябва:

- да представя, подпомага и превръща в ежедневна практика общата културна идентичност на европейските граждани;
- да защитава и подчертава значението на културното наследство като фактор за подобряване условията на живот в ролята му на източник на социално, икономическо и културно развитие;
- да предоставя на гражданите нови възможности за разнообразяване на свободното време чрез гарантиране на специален статут на културния туризъм и свързаните с него практики.

По-нататък в изложението в тази точка е са представени 24 вече съществуващи европейски културни маршрути.

**В точка трета** – Културните маршрути като част от културния туризъм – значение и насоки за развитие, са разгледани характерните особености на интегрирането на културните маршрути в контекста на културния туризъм. Отбелязана с специфичната им познавателна стойност, като са разгледани отделните им форми на потребление според класификациите и определенията, предложени от Г. Ричърдс (2011 г.), К. Кхованова-Рубикондо и кол. (2011) и С. Алексиева (2013 г.).

**В точка четвърта** – Тенденции в културния туризъм на Европа, е направен опит за очертаване на основните тенденции в развитието на културния туризъм в Европа, като са използвани констатациите на С. Зукин (2009 г.) за растящо търсене на „автентичност“ сред потребителите с по-изисквани вкусове. Въз основа на разработения от Г. Ричърдс модел за трансформациите в сферата на културния туризъм са изведени още и тенденциите за преход в природата на туризма от чистия фокус на производство (масов туризъм) и основен акцент към потребление (преживявания) към интеграция на производството и потреблението

(съвместно сътворяване). В системата на съвместното сътворяване, връзките между участници и организации стават жизнено важни, тъй като по този начин се насърчава процеса на съвместно изграждане на крайния продукт. В сферата на културния туризъм може да се види аналогична промяна и отдалечаване от статичните обекти като музеи и паметници на културата към по-интерактивни и нематериални преживявания, както и креативно развитие на разказа. В този смисъл е направен изводът, че потребителите на културния туризъм вече имат възможност да спомогнат за формирането на нови креативни или общи зони и да играят активна роля в сътворяването на тези места. Ключовото е, че туристите не просто потребяват културата, но самите те могат да създават такава.

*По отношение на Глава II – Културните маршрути като предпоставка за създаване на културно-туристически продукти:*

Четири точки, разработени в тази глава са: 1.) Дефиниране на продукта „културно-туристически маршрут” – особености, съставни елементи и иновативност; 2.) Измерване въздействието на културните маршрути върху дейността на туристическите предприятия; 3.) Методология на изследване на потребителите; и 4.) Значимост и особености на транснационалния културен коридор „Виа Диагоналис”.

**В първа точка** са разгледани следните специфични черти, които определят уникалността на продуктите на културния туризъм:

- относително малък размер на инвестициите за разработване и лансиране на пазара;
- способност да диверсифицират или разширят във времето и особено в пространството спектъра на туристическото търсене;
- приноса им за оползотворяването на неусвояваните ресурси за целите на туризма;
- създаването на нови сегменти на търсенето на определени видове туризъм – напр. културен туризъм; туризъм на историческото наследство или винен туризъм.
- способността им да превръщат културния маршрут в това число и транснационалния културно-туристически маршрут в самостоятелен туристически продукт.

Разгледана е и структурата и съдържанието на културните маршрути по отношение на основни видове атракции, предлагани услуги и ресурсни компоненти.

По-нататък като отделна подточка е разгледано **създаването и експлоатацията на културно-туристическите маршрути**, като е подчертано водещото място на тематика в това отношение. Предложен е шестстепенен модел на процеса по създаване на продуктите на културния туризъм при ползването на този вид маршрути, а именно:

1. Избор на тема на маршрута – създава се тематично ядро въз основа на спецификата на културния коридор и съобразно целта на туристическото пътуване;
2. Селекция на културните и природни ресурси, които ще бъдат включени в маршрута и имцонираг на тематичното ядро;
3. Подбор на местата за настаняване по маршрута – възможностите се определят от целевата група;
4. Форма на транспортиране и избор на транспортни средства;
5. Подбор на заведенията за хранене и развлечения;
6. Селекция на допълнителни атракции и туристически услуги и продукти.

След представянето на вижданията на автора на дисертационния труд за структурирането на процеса по разработване на културни маршрути във втора подточка е направен опит за представяне на **продуктовите иновации в обхвата на културните маршрути**. Тук е изходено от доволно ограниченото и със силен социологически и психологически привкус виждане на К. Кхованова (2010 г.) за иновацията като „идея, практика, политика (програма), структура, метод, продукт или процес, възприеман като нов от страна на индивида или от съответната приемаща единица/субект”. Имайки предвид обаче, че става дума за вторични и доста често привнесени отвън иновации в рамките на един по-обширен туристически продукт, то може да се приеме, че в случая става дума за опит за представяне на продуктови подобрения за нуждите на културно-туристическите маршрути.

**Във втора точка** – Измерване въздействието на културните маршрути върху дейността на туристическите предприятия са представени осем метода за измерване въздействието на събитийно прояви (метод на критичната точка, метод на възвращаемост на инвестициите; метод на измерване на икономическото въздействие; метод на анализа „разходи приходи“, метод на мултипликационния анализ (методи за оценка чрез използване на мултипликатори)). Тук следва да се отбележи, че при боравене с англосаксонски информационни източници и при прекия превод от английски на български език, е допусната неточност, която доста често се среща при първоначалните изследователски разработки на младите български учени. Не се прави разлика между подход и метод и не се отчита обстоятелството, че научният подход се явява съвкупност от научни методи за постигането на дадена научна цел. В тази връзка в разглежданата точка изброените по-горе методи са представени като подходи, а не като методи, както би било по-удачно.

По нататък в тази точка са разгледани и отделни показатели, които могат да се използват за измерване степента на въздействието на културните маршрути върху дейността на туристическото предприятие. Обърнато е внимание и на **качествения аспект** на

влиянието на културните маршрути и на намирането на подходяща методология за неговото установяване, което е намерило място в следващата трета точка на разглежданата тук втора глава.

**В трета точка** – Методология на изследване на потребителите, са разгледани използваните за целите на дисертационния труд методи за събиране на първични данни, а именно: Анкетен метод; Метод на структурирано интервю; Метод на наблюдението; Качествени методи; Метод на неструктурираното интервю; Метод на дискусия с фокусна група.

**В точка четвърта** на Глава II са представена значимостта и особеностите на транснационалния културен коридор „Виа Диагоналис“, като му е дадена и кратко описание. Тук именно се изяснява спецификата и особеностите на транснационалния културен коридор, който служи като основа за разработване на културно-туристически продукт, чието въздействие е последващ предмет на измерване. В рамките на тази точка са изведени ключовите характеристики на културния коридор, стоящи в основата на високата му културно-историческа стойност. По-важните от тях включват:

- Стратегическа локация – коридорът свързва Европа и Азия;
- Най-важна комуникационна артерия от периода на Римската империя;
- Събирателен вектор на всички култури от района на Югоизточна Европа;
- Поле за усилена търговска дейност;
- Транзитен пункт за разпространение на християнството (католицизма), монашеството и ислямската култура между Европа, Близкия изток и Азия;
- Територия на различни държави, царства и провинции на империи, в резултат на което са запазени много на брой паметници на културното и историческото наследство.

***По отношение на Глава III – Изграждане на културно-туристически маршрут в границите на транснационален културен коридор:***

Главата също е структурирана в четири точки: 1.) Разработване на културно-туристически маршрут „Наследството на Византия“ по транснационален коридор „Виа Диагоналис“; 2.) Оценка на икономическия резултат и въздействие след лансирането на културно-туристически продукт „Наследството на Византия“ на туристическия пазар; 3.) Емпирично изследване на потребителските нагласи на туристите, закупили културно-туристически продукт „Наследството на Византия“; и 4.) Оценка на резултатите.

**В точка първа** е предложен модел за изграждане на културно-туристически маршрут, чиято основаната задача е да послужи като пример при разработване на други културно-туристически продукти, базирани на богатото историческо наследство (от материален и нематериален характер), което предлагат културните коридори. За целите на

изследването е използван културният коридор „Виа Диагоналис“ (от лат. – „Диагоналният път“). Предложеният процес по създаване на културно-туристическия продукт се основава на алгоритъм от шест основни етапа. Отделните алгоритмичните стъпки включват:

- Определяне темата на културно-туристическия маршрут;
- Селекция на туристическите ресурси;
- Подбор на места за настаняване;
- Избор на транспортни средства;
- Подбор на заведения за хранене и развлечения;
- Селекция на допълнителни услуги и продукти.

**В точка втора** – „Оценка на икономическия резултат и въздействие след лансирането на културно-туристически продукт „Наследството на Византия“ на туристическия пазар“, е използван методът „Карта на въздействието“ за оценка на пазарната реализация на разработения нов туристически продукт. Тук оценката на икономическото въздействие е допълнена и прецизирана чрез изготвяне на анализ по метода „разходи-приходи“ за периода, в който туристическият продукт е активно предлаган на пазара, а именно през 2012г. и 2013г. Въз основа на него се идентифицират и измерват преките икономическите ползи, които същият генерира. В рамките на анализа се установява, че разходните пера са изключително само за сметка на туроператора, разработил продукта (туроператорската фирма „Гандем Травъл“ ООД), докато икономическите ползи засягат много и различни страни. Отчетено е, че още през първата година от пускането на продукта на пазара, когато са продадени само 80 туристически продукта, туроператорът реализира положителен икономически резултат. Конкретните данни са представени и остойностени на база на фирмените счетоводни документи на туроператора. Следващата стъпка в рамките на емпиричното проучване на въздействието е свързана с измерване на някои социални ползи, генерирани от продукта, които са от особена значимост за местните общности. За целите на това проучване е приложен подход на приравняване на социалните резултати спрямо даден количествено установим и известен показател. В конкретния случай е отчетено икономическото въздействие върху пряко засегнатите участници в предлагането, което впоследствие се ползва като изходен пункт за установяване на социалното въздействие върху местната общност във вид на генерирани работни места.

С оглед на направения анализ е обобщено, че туристическият продукт „Наследството на Византия“ оказва положително икономическо и социално въздействие върху пряко и косвено засегнатите заинтересовани страни, което е предпоставка за неговата устойчивост във времето. В този контекст основно значение придобива личната оценка и възприятие на продукта от неговите потребители, т.е. от туристите, които са го закупили.



**В следващата трета точка** на Глава III е представено емпиричното изследване на потребителските нагласи на туристите, закупили културно-туристически продукт „Наследството на Византия. Анализът на потребителите тук има за задача да послужи като средство за качествена оценяване потенциала на туристическия продукт като установи степента на удовлетвореност на крайния клиент от продукта и на тази база се прави съпоставка между получена потребителска стойност и предварителни очаквания и желаниа. За целта е приложено дескриптивно маркетингово изследване, основано на анкетно допитване до туристите, закупили и използвали продукта „Наследството на Византия” за периода от септември 2012 до края на октомври 2013г. Чрез него се валидират потребителските нагласи към проучвания продукт и може да се определи доколко адекватни на туристическите очаквания са подобни продукти-аналози, изградени на основата на транснационалните културни коридори. Анкетното изследване се основава на метода на изследване на генералната съвкупност, в която влизат всички лица, потребители продукта в рамките на изследвания период.

В последната четвърта точка на Глава III е представена фактичката оценка на резултатите, както от приложения метод за оценка „карта на въздействието“, така и от проведеното проучване на потребителите. В резултат на това са формулирани 14 изводи за предложения в дисертационния труд подход за използване на транснационалния коридор „Виа Диагоналис“ за разработване на културно туристически маршрут и предлагането му като туристически продукт от конкретна функционираща туроператорска фирма.

***По отношение на Заключението на дисертационния труд:***

Направен е опит за резюмиране на постигнатото в дисертационния труд, като е налице известно припокриване с четвърта точка на Глава III, като получените преди това 14 изводи са сведени до 8 на брой. Това разбира се не променя в никакъв случай стойността на постигнатото, а по скоро е свидетелство за желанието на докторанта да подчертае важноста на някои от направените научни констатации.

**IV. Оценка на научните и практически резултати и приноси на дисертационния труд:**

В представения от кандидата Даниела Генчева Стоева-Иванова дисертационен труд на тема „Транснационални културно-туристически маршрути в Източните Балкани – потенциал за развитис и икономически ефект ” могат да могат да се открият следните научни приноси:

1. Разработен и апробиран е тясно специализиран продукт, представляващ диверсификационна форма на културно-историческия туризъм, който интегрира по

устойчив начин туристическото усвояване на ресурсите на транснационалните културни коридори в Югоизточна Европа;

2. Предложен е алгоритмичен модел, съдържащ последователността от етапите, необходими за изграждане на културно-туристически продукт, основан на транснационален културен коридор;

3. Адаптирани са методите за оценка и измерване на икономическите и социални ефекти от въвеждането на нов продукт към от пазарната реализация на продукт на културно-историческия туризъм;

4. Доказан е положителния икономически ефект на микро ниво (на ниво отделна туристическа фирма) от съвместно туристическо предлагане под формата единен туристически продукт на антропогенни ресурси в няколко балкански страни едновременно.

Така формулираните научни приноси на кандидата са дело на **самостоятелни и целенасочени научни търсения и доразвиват в теоретичен и практичен аспект съществуващото научно познание** в сферата на управленската наука по отношение на конкретното ѝ приложение в туристическата индустрия.

Особено положително впечатление правят проведените **желанието да се обвържат нагласите на потребителите с конкретните финансови резултати, постигати от фирмите в туристическата индустрия.**

## **V. Критични бележки, препоръки и въпроси:**

По отношение на дисертационния труд, както вече беше отбелязано в предходната точка, могат да се отправя и няколко критични бележки и препоръки, **които не намаляват в никакъв случай** качеството му като научна разработка:

1. Във въведението, както вече беше споменато, по отношение на представното обобщение на използваната методология може да се посочи, че е било излишно упоменаването на програмния продукт, с който е направена статистическата обработка на информацията най-вече по отношение представянето и в табличен и графичен вид.

2. Във въведението, отново както вече беше споменато, е направено обобщаване на информационните източници по вида на техния произход, което може спокойно да отпадне, тъй като целта му е да докаже единствено, че част от информационните източници са с надежден и авторитетен произход, т.е. че те са от европейски институции, в това число Съвсъът на Европа, ИКОМОС, ИКОМОС-България.

3. По отношение на заключението би могло да се избегне преповтарянето, макар и в съкратен вид на изводите от четвърта точка на Глава III и да се засили констатацията за

положителната обвързаност на позитивното мнение на потребителите и положителните икономически резултати от предложения нов туристически продукт.

4. По отношение представянето на отделните точки на отделните глави в самото съдържание на дисертационния труд същите са дадени с преповтаряне на първа позиция на номера на главите, т.е. като „1.1, 1.2, 1.3, 2.1, 2.2 и т.н.“, което е излишно и утежнява визуализацията на съдържанието, то това е по скоро забележка от редакционно-стилово естество.

5. По отношение текста на автореферата, навсякъде в изложението отделните точки на дисертационния труд се разглеждат като „параграфи“, което е допустимо за текст на нормативно-правни документи, а не за икономическа научна разработка в сферата на туризма.

## **VI. Заключение:**

Въз основа на така представените обстоятелства в точки I, II, III, IV и V **заявявам своята еднозначна висока положителна оценка** на представения за предварително обсъждане дисертационен труд на тема **„Транснационални културно-туристически маршрути в Източните Балкани – потенциал за развитие и икономически ефект ”** с автор Даниела Генчева Стоева-Иванова и предлагам на научното жури да ѝ присъди образователната и научна степен „доктор” по професионално направление 3.9 „Туризм”, научна специалност „Икономика и управление (туризм)”.

Рецензент:   
доц. д-р Преслав Михайлов Димитров

01.04.2014 г., гр. Благоевград